

УДК 621 (091)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки та управління (м. Павлоград)

ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ТЕХНОЛОГІВ: СПРОБА ЗМІНИ ЮРИДИЧНОГО СТАТУСУ

Розглянуто нормативно-правову базу діяльності товариства шляхом вивчення процесу затвердження Статуту Південно-Російського товариства технологів (ПРТТ). Досліджено процедуру внесення змін у Статут, яка була спробою створити товариство кластерного типу з розгалуженою системою філій по всій території Російської імперії.

Ключові слова: Південно-Російське товариство технологів, статут, засновники, інженер, дійсні члени, філія, відділення.

Рассмотрена нормативно-правовая база деятельности общества путем изучения процесса утверждения Устава Южно-Русского общества технологов (ЮРОТ). Исследована процедура внесения изменений в Устав, которая явилась попыткой создать общество кластерного типа с разветвленной системой филиалов по всей территории Российской империи.

Ключевые слова: Южно-Русское общество технологов, устав, основатели, инженер, действительные члены, филиал, отделение.

In this work the standard-legal base of the society activity is considered by studying the statement process of the Charter of Southern-Russian Society of Technologists (SRST). The procedure of modification in the Charter which was attempt to create a society of cluster type with the ramified system of branches all over Russian empire is investigated.

Key words: Southern-Russian Society of Technologists, the charter, founders, the engineer, full members, branch, department.

Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ) офіційно розпочало свою діяльність у Харкові 14 вересня 1895 р. після затвердження його Статуту, хоча ідея створення та копівка підготовча робота велася протягом двох років. У Харкові це було вже друге (після Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ПРТТ), 1880 р.) технічне товариство, але головна ідея його відкриття докорінно відрізнялася від мети, яку ставило перед собою ХВ ПРТТ. Якнайкраще ідею створення Південно-Російського товариства технологів у м. Харкові обґрунтував у своєму листі до Міністерства народної освіти директор Харківського технологічного інституту (ХТІ) В. Л. Кирпичов, наголосивши на тому, що таке товариство для випускників інституту «...служило бы тесной связью их по окончании курса института. Подобные общества весьма облегчают приискание мест на фабриках, заводах и ж/д, и кроме помощи самим технологам оказывают немаловажное содействие владельцам и распорядителям промышленных предприятий... Без такого центрального органа, в котором сосредотачиваются все сведения о технологах, свободных от занятий или желающих переменить место служения, и куда стекаются все предложения о вакантных местах, русским техникам, при обширности нашего отечества, будет весьма затруднительно приискывать себе занятие...» [8, л. 3–4].

Аналогічні товариства технологів уже функціонували в столичних центрах Санкт-Петербурзі та Москві. Історіографія створення та діяльності перших науково-технічних товариств висвітлена в працях знаних спеціалістів з історії громадсько-наукових об'єднань В. С. Савчука, О. В. Соболевої, М. Г. Філіпова [9–13; 15]. Останнім часом у сучасній історичній літературі надруковано низку

праць інших дослідників [2; 3; 5; 16]. Але серед вказаних робіт відсутні праці, які являли собою б цілісне дослідження історії заснування та діяльності Південно-Російського товариства технологів. Виняток становить робота Г. Л. Звонкової, в якій автор фрагментарно розглядає деякі аспекти діяльності ПРТТ й торкається питань створення Жіночого політехнічного інституту в Харкові [2].

Історії виникнення та аналізу нормативно-правових засад діяльності Південно-Російського товариства присвячена одна з останніх праць автора «Соціально-економічні засади виникнення та законодавчі основи діяльності Південно-Російського товариства технологів». У процесі наукового пошуку, результати якого викладено в даній статті, було досліджено історичні умови відкриття та перші роки діяльності ПРТТ, з'ясовано структуру товариства та проаналізовано проекти Статутів 1905 і 1908 рр. щодо нових параграфів відносно сплати членських внесків, структури та створення філій.

Предметом дослідження стала саме процедура внесення змін у Статут Південно-Російського товариства технологів у період 1903–1908 рр., яка була спробою змінити юридичний статус товариства в цілому.

Підготовка, редагування та затвердження першого Статуту ПРТТ (1895 р.) тривала більше двох років. Паралельно з редагуванням Статуту велась активна організаційна робота серед технологів Харкова по підготовці до відкриття товариства. З самого початку група осіб, що проживали в Харкові, виявили бажання вступити до товариства технологів. Серед них були професори Харківського технологічного інституту В. О. Геміліан, О. В. Гречанинов, К. О. Зворикін, Є. Л. Зубашев, В. С. Кнаббе, Г. О. Латишев, а також велика група випускників ХТІ різних років.

Якщо ж від початку бажали вступити до Південно-Російського товариства технологів було лише 28 осіб, то на момент проведення перших загальних зборів (14 вересня 1895 р.) у складі дійсних членів товариства було вже 78 осіб. З часом число членів ПРТТ збільшувалося досить швидкими темпами й у кінці 1902 р. чисельність складала близько 500 осіб, з яких переважну більшість (понад 4/5 всієї кількості) складали технологи з різних регіонів Російської імперії, остання частка контингенту представлена харківськими технологами. Географія складу дійсних членів Південно-Російського товариства технологів охоплювала значну територію держави: з заходу до сходу від Варшави до Томська, а з півночі до півдня від Санкт-Петербурга до Тифлісу. Значна віддаленість від Харкова членів товариства закономірно викликала появу низки проблем щодо спілкування, управління, фінансування й діяльності, а це, у свою чергу, призвело до падіння інтересу інженерів-технологів й до самого товариства.

У такій ситуації виникла нагальна потреба проведення в життя заходів, «могутних вдохнуть бо́льшую жизненность в установившееся учреждение» [1, с. 1]. Поштовхом до такого рішення став лист (загальним зборам членам ПРТТ від 15 грудня 1902 р.) групи членів товариства, що проживали у Тифлісі, в якому вони пояснюють причини занепаду їх діяльності як членів товариства та відсутності бажання місцевих інженерів вступати до Південно-Російського товариства технологів. Слід зауважити, що на той період у Тифлісі працювали близько десяти членів ПРТТ, але крім них було ще декілька інженерів-випускників Харківського технологічного інституту різних років випуску.

Майже всі технологи, відмовляючись від вступу до ПРТТ, приводили такі аргументи: 1) «Южно-Русское Общество Technologов для иногородних своих членов не в состоянии предоставить и дать всего того, чем пользуются члены Общества, живущие в Харькове, которые... тем или иным способом заинтересовываются в успешном функционировании Общества и, объединяясь на почве совместной деятельности, приходят к убеждению, что им и полезно и необходимо быть членами Общества»;

2) «Всего вышесказанного лишены иногородние члены...к такому безучастному настроению примешивается чувство неудовлетворенности, что за довольно высокий членский взнос (редко ниже 15 рублей) они принуждены довольствоваться одним только журналом, который, как по объему, так и по содержанию, не говоря уже о неисправном выпуске его, оставляет желать многого» [4, с. 1].

До речі, останнє зауваження здебільшого було практично єдиною причиною того, що інженери, які не проживають у Харкові, але обіймають високі посади з високим рівнем заробітку, не мають бажання вступати до Південно-Російського товариства технологів. У процесі наукового дослідження нами було віднайдено та проаналізовано всі номери журналу «Известия Южно-Русского общества технологов» за 1901–1905 рр. Звертають увагу на себе, в першу чергу, перші два роки 1901–1902 рр., які саме й викликали найбільше незадоволення з боку тих членів товариства, які не проживали в м. Харкові. Так, на відміну від попередніх та наступних періодів, порядок виходу з друку, об'єм та якість кожного примірника журналу в ці роки були незадовільними: по-перше, номери виходили нерегулярно, із значною затримкою; по-друге, об'єм журналів складав 30–60 сторінок кожний (тоді як у 1900 р. 50–80 стор., а в 1905 р. – 50–90 стор.); по-третє, за два роки вийшло з друку лише 22 статті науково-технічного змісту (в той час, як, наприклад, тільки за 1905 р. опубліковано 26 статей, а за 1906 р. – 25 статей).

Ураховуючи все вищевикладене, члени ПРТТ, що проживали в Тифлісі, вийшли з пропозицією до Правління товариства внести деякі зміни до Статуту, які стосувались структури ПРТТ («организовать для иногородних членов в определенных ими...районах – группы... Каждая такая группа должна обладать известными правами...»), § 2 (зміна розміру й термінів сплати членських внесків), § 12 (відносно членства в товаристві) [4, с. 2].

У відповідь на записку з Тифлісу Правління підготувало доповідь до засідання загальних зборів членів Південно-Російського товариства технологів 29 грудня 1902 р. Визнаючи правильність та своєчасність висловлених зауважень, члени Правління підтримали ініціативу створення філій ПРТТ «...*везде в тех местах России, где соберется известное, достаточное для этой цели количество членов...*» [1, с. 1].

Південно-Російське товариство технологів виникло на півдні Російської імперії й складалось із почесних та дійсних членів, організаційним керівним органом якого було Правління. За типологією громадсько-наукових об'єднань Російської імперії, яку запропонував В. С. Савчук [9, с. 160], ПРТТ можна віднести до типу незалежних самостійних локальних товариств. У своїй праці автор зупинився на дослідженні й пошуку нової групи громадсько-наукових об'єднань, а саме товариств з центральним відділенням, розташованим не в Москві чи Петербурзі, а в провінційному місті. Чи не єдиним до останнього часу вдалим прикладом такого громадсько-наукового об'єднання може служити Кримський (Кримсько-Кавказький) гірський клуб. Таким товариством могло стати за певних умов і Південно-Російське товариство технологів. Спроби відкрити свої філії й таким чином змінити свій статус Південно-Російське товариство технологів робило неодноразово. Уперше саме у 1902 р. за ініціативою технологів з Тифлісу й було зроблено таку спробу, про що наголошувалося вище. До уваги членів товариства навіть було запропоновано орієнтовний варіант інструкції, право затвердження якої належить виключно загальним зборам ПРТТ:

«1. Отделение заведывает поступлением членских взносов, возвратом ссуд, и вообще всех сумм, имеющих поступить в пользу Общества; принимает подписку на печатные издания Общества и на печатание объявлений в журнале.

2. Каждые три месяца, поступившие суммы оно препровождает в Правление.

3. Не позже месяца после окончания отчетного года представляется Правлению отчет о деятельности.

4. Устраивает общие собрания своих членов не реже одного раза в месяц для обсуждения дел, касающихся Общества, и докладов по предметам его деятельности; отчеты об этих заседаниях печатаются в журнале Общества.

5. Отделение выбирает из своей среды председателя и секретаря, которые ведут все дела его как по сношению с своими членами, так и с Правлением.

6. Оно предоставляет места своим членам по общему порядку.

7. На расходы каждому отделению ассигнуется ежегодно Общим Собранием определенная сумма» [1, с. 1].

На підставі всіх розглянутих фактів Правління вийшло з пропозицією внести до Статуту такі зміни:

– внести новий параграф: «Южно-Русское Общество Технологов учреждает филиальные отделения везде, где группа членов Общества в числе не менее 15 человек изъявит желание принять участие в работах отделения.

Примечание 1. Для образования отделения члены подают за своими подписями заявление в Правление для доклада ближайшему очередному Общему Собранию и, по постановлению этого Собрания, приступают к деятельности.

Примечание 2. Круг деятельности отделений определяется особою инструкцією, утверждаемою годичным собранием»;

– § 14 сформулювати так: «Действительные члены вносят:

а) единовременное, при вступлении в число членов, 5 рублей,

б) ежегодно – 10 рублей.

Примечание 1. Вновь вступающие члены, только что окончившие учебные заведения и не имеющие места могут, по их заявлению быть освобождены от членского ежегодного взноса в течение первого года без уменьшения их прав, как членов Общества.

Примечание 2. Все печатные издания Общества оплачиваются особо» [1, с. 2–3].

Отже, запропоновані зміни до Статуту, в першу чергу, регламентували створення та відкриття філій Південно-Російського товариства технологів (новий параграф), а також коригували членські внески, оговорюючи стабільну суму (10 крб.), яка була б однаковою для всіх членів товариства й не залежала від розміру доходу (§ 14, пункт б).

Процедура як реєстрації, так і внесення змін до Статуту досить довготривала. На оформлення всіх необхідних паперів знадобилось багато часу. Лише 22 лютого 1905 р. до Міністерства внутрішніх справ було направлено клопотання голови Південноросійського технічного товариства такого змісту: «По постановлению общего собрания 27 декабря 1903 г. имеем честь ходатайствовать об изменении и дополнении § 14, § 25 и § 55 устава общества, каковыя дополнения и изменения видны из прилагаемых при сем экземпляров прежнего устава и проекта новой редакции измененных параграфов 14, 25 и 55 устава общества» [7, л. 3].

Усі матеріали цієї справи з МВС було передано разом з листом за № 2554 від 08 березня 1905 р. Харківському губернатору, який, розглянувши клопотання та пропозиції Правління щодо змін у Статуті, підготував відповідь у Головне управління у справах місцевого господарства в МВС за № 4258 від 09 травня 1905 р. На його думку, не існує ніяких перешкод для задоволення клопотання щодо §§ 14-го та 55, а відносно § 25-го (відкриття філій) він наголосив: «...такие филиальные отделения, представляя из себя целую сеть учреждений, открытие и деятельность которых не регламентируется такими определенными постановлениями, легко могут в отдельных случаях, под влиянием злонамеренных руководителей, уклониться от реализации прямых задач общества и сделаться весьма опасными орудиями какой-либо преступной организации...» [7, л. 1].

Ось, на наш погляд, головна причина, з якої громадсько-наукові об'єднання не мали права розширювати географію своєї діяльності. Саме таким чином уряд намагався контролювати діяльність наукових товариств, забороняючи відкриття відділень по всій території Російської імперії, або дозволяючи це робити тільки з розташуванням центрального відділу товариства в Петербурзі чи Москві, де легше було контролювати цей процес.

У Російській імперії, за визначенням В. С. Савчука, можна виділити, взявши за основу управлінсько-організаційну структуру, три основні типи наукових товариств: об'єднання при вищих навчальних закладах; самостійні товариства, які знаходилися в різних містах держави, що не мали філій, та товариства з мережею відділень у різних регіонах Російської імперії та центральним відділенням у Москві або Петербурзі [9, с. 7].

Проаналізувавши усю сукупність громадсько-наукових об'єднань, В. С. Савчук виділяє ще один тип, відмінною рисою якого було те, що центральне відділення такого товариства знаходилося не в Москві чи Петербурзі, а в провінційному місті. Як приклад автор у своєму дослідженні наводить Кримський гірський клуб (КГК), який було створено в Одесі в 1890 р. як локальне самостійне товариство, а вже на початку 1917 р. КГК (ККГК) мав у своїй структурі 9 філій. Спроби Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу змінити свій юридичний статус й стати товариством, що має систему філій в різних регіонах держави, а центральне відділення розташоване в Одесі (на периферії) завершилися успішно. Але була ціла низка наукових товариств, які не змогли подолати фактичну заборону з боку держави на організацію товариств нового типу.

Таким товариством, як свідчить наше дослідження, було Південно-Російське товариство технологів, яке звернулося до Міністерства внутрішніх справ 22 лютого 1905 р. з клопотанням про внесення змін до Статуту. Відповідь надійшла до Харківського губернатора 16 вересня 1905 р. у листі за № 4258. Заключна резолюція Міністерства щодо змін у Статуті Південно-Російського товариства технологів була такою: по-перше, заборонити відкриття філій товариства (керуючись зауваженнями Харківського губернатора); по-друге, виключити примітку 1 до § 14 як таку, що не відповідає меті товариства, створеного на засадах взаємної допомоги з рівноцінним розподілом внесків та обов'язків між членами [7, л. 57].

Безумовно, таке рішення Міністерства внутрішніх справ було прийнято не випадково – вплинули соціально-політичні зміни в державі й революційні події, внаслідок яких загострився контроль з боку державних установ за науковими співтовариствами. Отже, клопотання Правління Південноросійського товариства технологів щодо внесення змін у Статут в 1905 р. не було підтримано керівними державними установами й Статут залишився практично без змін у редакції 1895 р.

Наступну спробу внести зміни в Статут ПРТТ Правління товариства здійснило в 1908 р., коли в засіданні загальних зборів 22 лютого було прийнято рішення розробити проект нового Статуту. Клопотання про внесення змін до Статуту було підготовлено 3 січня 1909 р.: «Правление ЮРОТ, согласно постановлению 18-го общего собрания членов, имеет честь представить на благо усмотрение Вашего Высокопревосходительства проект изменения устава ЮРОТ и покорнейше просит Ваше Высокопревосходительство не отказать в утверждении означенного проекта. При сем прилагаются: два экз. проекта измененный устава ЮРОТ, один экз. действующего устава ЮРОТ и следуемый гербовый сбор в размере шести рублей» [6, л. 3]. Підписали клопотання такі особи: голова ПРТТ І. Є. Трескін, члени Правління В. Е. Тір і Л. Д. Косякін, секретар О. В. Ушаков. Лист-клопотання й підписи авторів було завірено нотаріально 16 січня 1909 р. й разом із проектом Статуту відправлено 01. 05. 1909 р. на розгляд до Міністерства внутрішніх справ у відділ охорони здоров'я та громадського піклування Головного управління у

справах місцевого господарства. Із МВС усі матеріали було надіслано Харківському губернатору листом за № 5028 від 12 травня 1909 р. для отримання висновків з даного питання [6, л. 1].

Як відомо, в Російській імперії після революції 1905 р. спостерігалось посилення реакції та поліцейського тиску на всі суспільні та суспільно-наукові утворення з метою придушення будь-якого вільнодумства. Досить чітко ці тенденції можна прослідкувати на прикладі всієї процедури розгляду та затвердження проекту Статуту Південно-Російського товариства технологів у 1909–1910 рр.

Так, як бачимо, матеріали по затвердженню Статуту розглядалися в спеціальному відділі Головного управління місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ – відділі охорони здоров'я та громадського піклування. Харківський губернатор, розглядаючи проект Статуту ПРТТ, звернув увагу, в першу чергу, на те, що проект: по-перше, носить більш розширений характер дії у порівнянні з діючим Статутом (пункт б) §2, примітки 1 і 2 до § 33) [14], що дає право товариству на пошук робочого місця та працевлаштування не тільки членам товариства, а й їхнім сім'ям та стороннім особам; по-друге, дає право товариству проводити різні суспільно-громадські заходи, але без вказівки на те, що «устройство таковых должно происходить с надлежащего на то каждый раз разрешения и с соблюдением установленных на этот предмет правил»; по-третє, розширені права Правління. Але найбільше заперечень з боку Харківського губернатора було висловлено щодо відкриття відділень: «...В особенности же расширение деятельности общества наблюдается в предоставлении обществу права открытия отделений с правами юридических лиц, поему связь таковых с обществом будет существовать лишь по наименованию...» [6, л. 2].

Виходячи з усього вищевикладеного й політичних подій того часу, Харківський губернатор виніс такий беззаперечний вердикт: «Суммируя все вышеизложенное и принимая во внимание, что лица, подписавшие ходатайство об изменении устава общества по собранным сведениям, замечены в принадлежности к организациям, не дозволенным Правительством, я полагаю бы ходатайство об изменении устава ЮРОТ признать не заслуживающим уважения, и действующий устав оставить в силе» [6, л. 2].

Свої висновки Харківське губернаторство відправило на розгляд Міністерства внутрішніх справ листом за № 385 від 03 серпня 1909 р. У Головному управлінні у справах місцевого господарства МВС до висновків губернатора додали ще й свої зауваження суто технічного (§ 26–29, § 42) та редакційного (§ 47) характеру й підготували з цього питання довідку Міністру, в якій підтримано пропозицію щодо збереження діючої редакції Статуту з таких причин: «во-первых, вновь представленный устав предполагает значительное расширение деятельности общества;.....а во-вторых, лица, подписавшие ходатайство об изменении устава, по собранным сведениям замечены в принадлежности к организациям, не дозволенным правительством...» [6, л. 31]. Крім того довідка містила й рекомендацію Харківському губернатору щодо підстав проведення ревізії діяльності товариства взагалі, або його закриття зокрема. До Харківського губернаторства було відправлено лист з вищеназваними рекомендаціями за № 12056 від 04 жовтня 1909 р., в якому також наголошувалось, якщо Правління Південноросійського товариства погодиться з виправленою Міністерством редакцією Статуту, то скоригований проект разом з діючим Статутом слід доправити встановленим порядком до Головного управління МВС.

Як бачимо, Міністерство не залишило Правлінню ПРТТ жодного шансу на захист своїх позицій у проекті Статуту на відміну від процедури затвердження Статуту 1895 р. Тому, прийнявши всі зауваження, проект Статуту було виправлено й представлено Харківському Губернатору 23 липня 1909 р., а потім, із значною затримкою, відправлено до Міністерства з листом за № 560 від 19 листопада

1909 р. Причому, у листі не було чіткого висновку щодо благонадійності товариства, тому затвердження Статуту знову затрималося. Чому так сталося достеменно не встановлено, але, можливо, вирішальне значення мало те, що в цей період Харківський губернатор був відсутній у м. Харкові, а документи підготував й підписав виконуючий обов'язки губернатора.

Але цей, на перший погляд, незначний факт мав значні наслідки: управляючий Головного управління зі справ місцевого господарства, розглянувши прислані документи, 20 січня 1910 р. підготував Міністру внутрішніх справ довідку з такою приміткою: «На бумагу Министерства от 4 октября.....Харьковский Губернатор...не дает прямого заключения о том, что общество с политической точки зрения терпимо, но раз нет, я пропустит устав затруднился бы» [6, л. 38].

Виправив ситуацію діючий губернатор М. К. Катеринич, який особисто надіслав листа (№ 115 від 19 лютого 1910 р.) помічнику начальника Головного управління М. М. Анциферову з поясненнями по цьому прикрому випадку: «На письмо от 4 октября м. г. ... уведомляю, что мною при отношении от 3 августа 1909 г. за № 385, по делу об изменении устава ЮРОТ, было сообщено Главному управлению, что Косякин, Ушаков и Тир, подписавшие в числе других означенное ходатайство, замечены в принадлежности к организациям, недозволенным Правительством; но не имея в настоящее время данных к возбуждению вопроса о закрытии ЮРОТ, я не встречаю препятствий к утверждению проекта измененного устава названного общества...» [6, л. 41].

Після цього в проекті Статуту було зроблено такі виправлення:

- повністю виключено параграфи, якими регламентувалися відкриття та діяльність відділень ПРТТ (§§ 34, 35, 36, 37, 53–63, 77–87);
- виключено всі положення, які стосувалися осіб, що не є членами Південно-Російського товариства технологів;
- додано в § 23: «Деятельность общества выражается г) в устройстве с надлежащего разрешения, с соблюдением установленных правил: библиотек, музеев, выставок, кабинетов, научных курсов,... и проч...»;
- уведено новий § 49, яким практично затверджувалося право Харківського губернатора контролювати діяльність товариства: «Ревизия дел общества может быть произведена по распоряжению Харьковского губернатора, всегда, когда это будет признано необходимым вследствие полученных сведений о беспорядках по обществу или нарушением устава»;
- § 67 проекту (§ 52 діючого Статуту) доповнений приміткою 2: «На общих собраниях могут быть обсуждаемы только вопросы, ... имеющие непосредственное отношение к определенной уставом деятельности общества и при том только те, о коих доведено до сведения надлежащего полицейского управления»;
- § 76 (§ 61 діючого Статуту) доповнено таким чином: «...при чем о днях собрания и предметах подлежащих обсуждению сообщается за одну неделю до дня собрания полицейскому начальству члены извещаются повестками или объявлением в местных газетах»;
- введено новий § 62: «Одобренный общим собранием отчет о деятельности общества представляется ежегодно в двух экземплярах: Харьковскому Губернатору и непосредственно в МВД. В то же Министерство и тем же порядком представляется отпечатанные 5 экземпляров сего устава» [6, л. 42–52].

Новий Статут Південно-Російського товариства технологів було затверджено 2 березня 1910 р. з приміткою: «Взамен утвержденного 24 мая 1895 г. УТВЕРЖДАЮ. Нач. Гл. Управления по делам местного хозяйства Гербель С. Н.».

Отже, з проведеного дослідження та вищевикладеного матеріалу можна зроби такі висновки:

- в роботі розглянуто історію затвердження та внесення змін до Статуту Південно-Російського товариства технологів 1905–1908 рр., у процесі якого вперше введено до наукового обігу архівні матеріали з цього питання;
- з'ясовано причини й фактори, що стали на заваді розширення діяльності Південно-Російського товариства технологів шляхом створення філій;
- досліджено процедуру внесення змін до Статуту ПРТТ, яка була спробою змінити юридичний статус товариства.

Бібліографічні посилання

1. Доклад Правления ЮРОТ (К записке группы членов, живущих в Тифлисе). – Х., 1903.
2. **Звонкова Г. Л.** Історія діяльності Південно-Російського товариства технологів / Г. Л. Звонкова // Матеріали 10-ої наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 6–8 жовтня 2011 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 37–39.
3. **Кушлакова Н. М.** Засновники Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: діяльність та внесок у розвиток ХВ ІРТТ/ Н. М. Кушлакова // Матеріали 9-ої Всеукраїнської наук. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – С. 259–261.
4. Общему собранию членов ЮРОТ 9. 12. 1902 г. (Записка членов общества В. Кржижановского, Д. А. Поплавского и др. О необходимости изменения Устава). – Х., 1903.
5. **Пилипчук О. О.** Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Оксана Олегівна Пилипчук. – К, 2006.
6. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Дело Главного Управления по делам местного хозяйства. Об изменении устава ЮРОТ. На 63 листах. – Ф. 1288, оп. 15, д. 67.
7. РГИА. – Дело Главного Управления по делам местного хозяйства. Об изменении устава общества взаимного вспоможения технологов под названием ЮРОТ. На 57 листах. – Ф. 1288, оп. 15, д. 82.
8. РГИА. – Дело департамента народного просвещения. О проекте устава Южно-Русского общества взаимного вспоможения технологов. На 10 листах. – Ф. 741, оп. 1, д. 134.
9. **Савчук В.** Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук // Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153–164.
10. **Савчук В. С.** Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1994. – Вип. 41. – С. 87–101.
11. **Савчук В. С.** Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 1992. – № 1. – С. 105–111.
12. **Савчук В. С.** Створення та перші роки діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : Науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 130–138.
13. **Соболева Е. В.** Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л., 1983.
14. Устав общества вспоможения технологов под названием «Южно-Русское общество технологов». – Х., 1895.
15. **Филиппов Н. Г.** Научно-технические общества России (1866–1917 гг.) / Н. Г. Филиппов. – М., 1976.
16. **Чорнобай П. О.** Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому викладачів Катеринославського вищого гірничого училища / П. О. Чорнобай. – Д., 2009.

Надійшла до редколегії 30.01.2012